

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΑ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ι. Ο Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ τὸ δίκαιο

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὡς γνήσιος λαογράφος καὶ βιογράφος τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ τόπου πού ἔζησε, κομίζει μὲ τὸ πλούσιο ἔργο του¹ στὸν σύγχρονο μελετητὴ τῶν διηγημάτων του πληθώρα στοιχείων καὶ πληροφοριῶν. Στοιχεῖα πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, τὴν ἀντιλήψεις, τὴν τέχνη, τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀσχολία, τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ καὶ ἐν γένει τὸν τρόπο ζωῆς καὶ λειτουργίας τῶν ἀνθρώπων τότε, περιλαμβάνουν καὶ τὴν ἐναργεῖς ἢ ἀμυδρὲς παραστάσεις τοῦ μεγάλου διηγηματογράφου γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τοὺς νόμους πού ἴσχυαν στὴν ἐποχὴ του καὶ πού διείπαν πολλὲς ἀπὸ τὴν πτυχὲς τῆς τότε κοινωνικῆς ζωῆς.

Οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἐκτείνονται σὲ ὅλο τὸ φάσμα τοῦ δικαίου, ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ ἕως τὸ δημόσιο², ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ ἕως τὸ δικονομικὸ δίκαιο³ καὶ ἀπὸ τὸ καλούμε-

1. Οἱ παραπομπὲς στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη θὰ γίνονται στὴν παρούσα μελέτη βάσει τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, "Ἀπαντα, Κριτικὴ Ἑκδόση, τόμοι 1-5, Ἑκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1981-1988, καὶ θὰ ἔχουν τὴ μορφή: «τίτλος τοῦ διηγήματος», τόμος τῆς ὡς ἂν ἐκδόσεως, σελίδα καὶ στίχος.

2. Γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὴ διάκριση τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου βλ. ἀντὶ πολλῶν Ἰ. Ἀραβαντινό, Εἰσαγωγὴ στὴν ἐπιστῆμὴ τοῦ δικαίου, 6' ἔκδ., 1983, σ. 48 ἐπ.· Ἀπ. Γεωργιάδη, Γενικὲς ἀρχὲς ἀστικοῦ δικαίου, 2η ἔκδ., 1997, § 4 σ. 32 ἐπ.· Φ. Δωρῆ, Εἰσαγωγὴ στὸ ἀστικὸ δίκαιο, 1992, σ. 99.

3. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ δικονομικοῦ δικαίου καὶ τὴ διάκρισή του ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ δίκαιο βλ. ἀντὶ ἄλλων Κ. Μπέη, Μαθήματα πολιτικῆς δικονομίας, 1984, σ. 23 ἐπ.

νο σήμερα θετικό δίκαιο τῆς πολιτείας ἕως τὸ δημῶδες καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο⁴. Ἡ εὐρύτητα τῆς ἔκτασης τῶν νομικῶν παραστάσεων τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα συνιστοῦν σαφῆ πιστοποίηση τῆς πολυσχιδοῦς φιλομάθειάς του, ἀλλὰ συνάμα καὶ φανερὴ ἀπόδειξη τῆς ζωντανῆς παρουσίας τοῦ δικαίου σὲ μιὰ ἐποχὴ μεταβατικὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, λίγες δεκαετίες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ τὴ σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους⁵.

Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ σήμερα σὲ ὅλες τὶς νομικὲς ἀναφορὲς ποὺ ὑπάρχουν στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη⁶, ἀλλὰ θὰ περιοριστῶ στὴν ἀνάδειξη τῶν στοιχείων ἐκείνων τοῦ ἔργου ποὺ ἐμφανίζουσαν ἐνδιαφέρον ἀπὸ πλευρᾶς ἰδιωτικοῦ δικαίου, δηλαδὴ τοῦ δικαίου ποὺ διέπει τὶς ἔννομες σχέσεις μετὰ τῶν προσώπων.

Πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ὁμολογήσω ὅτι τὸ ἐγχείρημα ἀναζήτησης δικαιοκῶν στοιχείων στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἐξειδίκευσή του στὸ μέτρο τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ μόνο δικαίου, συναντᾷ ἐγγενεῖς ἀδυναμίες ποὺ δυστυχῶς

4. Γιὰ τὴ διάκριση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ ἢ τὸ δημόσιο δίκαιο καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ κανονικὸ δίκαιο βλ. Ἰ. Κονιδάρη, Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, 2000, σ. 33-35· Π. Μπούμη, Κανονικὸν Δίκαιον, 1991· Σπ. Τρωιάνο, Παραδόσεις ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, 6' ἔκδ. 1984, σ. 33 ἐπ.

5. Χαρακτηριστικὲς ὡς πρὸς τὸ **δημόσιο δίκαιο** εἶναι λ.χ. οἱ ἀναφορὲς του στὸν τρόπο διενέργειας τῶν βουλευτικῶν καὶ δημοτικῶν ἐκλογῶν («Οἱ χαλασοχώρηδες», «Τὰ δύο τέρατα»), στὸν τρόπο σύνθεσης τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου («Θέρος-Ἔρως») καὶ στὴν ἐποπτεία ποὺ ἀσκούσε ἡ νομαρχιακὴ διοίκηση στὸ δημοτικὸ προϋπολογισμὸ («Τὸ πνίξιμο τοῦ παιδιοῦ»).

Χαρακτηριστικὲς ὡς πρὸς τὸ **δικονομικὸ δίκαιο** εἶναι οἱ ἀναφορὲς του στὸν διαχωρισμὸ τῆς δικαιοδοσίας τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης («Ἡ ξομπλιάστρα»), στὸ δωδεκάωρο τοῦ αὐτοφώρου ἐγκλήματος («Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 464), στὴν προκαταρκτικὴ ἐξέταση («Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 527.35), στὸν πλειστηριασμὸ («Ἡ χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 141.24), στοὺς διάφορους βαθμοὺς τῆς δίκης («Οἱ ἐλαφροῖσκιωτοι», τόμ. 2, σ. 492.35-38) καὶ στὸν τρόπο ἐπίδοσης τῆς ἀγωγῆς («Ἡ χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 138).

Τέλος, ὡς πρὸς τὸ καλούμενο **ἐκκλησιαστικὸ ἢ κανονικὸ δίκαιο** χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς του στὶς σχέσεις πολιτείας-ἐκκλησίας-μοναστηρίων («Ὁ καλόγερος», τόμ. 2, σ. 325), στὸ ζήτημα τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος («Ὁ καλόγερος», τόμ. 2, σ. 329), στὸ δικαίωμα σὲ δεύτερο γάμο τῆς χήρας ποὺ ἦταν σύζυγος κληρικοῦ (Ἡ χήρα παπαδιά, τόμ. 2, σ. 85), στὸ κύρος καὶ τὴν ἰσχὺ τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου («Ὁ ἀειπλάνητος», τόμ. 3, σ. 376), στὴ δυνατότητα ἐπαναλειτουργίας μιᾶς ἐκκλησίας μετὰ τὴν βεβήλωσή της («Στὴν Ἁγι-Ἀναστασιά, τόμ. 2, σ. 349.5-6) καὶ στὸ ἐπιτρεπτὸν τῆ ταφῆς τοῦ αὐτοκτανοῦντος («Ὁ αὐτοκτόνος», τόμ. 4, σ. 634).

6. Χρήσιμη ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ἀναστ. Χριστοφιλόπουλου, Βυζαντινὸν καὶ μεταβυζαντινὸν δίκαιον εἰς τὰ διηγήματα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, στὸν τόμο «Δίκαιον καὶ Ἱστορία», 1973, σ. 164 ἐπ.

αναφύονται ἐπέκεινα τῆς νομικῆς συγκριτικῆς ἢ μεθοδολογικῆς θεώρησης. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὸν ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἐντολοδόχος ἐνὸς ἄλλου κόσμου. Ἐνὸς κόσμου πέρα ἀπὸ κανόνες, ἀπειρόκακου καὶ ἐρωτικῆς, ὀρθόδοξου καὶ ἐλληνικοῦ. Ὅλα, στὰ ἔργα του, φαντάζουσαν ὑποταγμένα σὲ μιὰ ἀλάνθαστη τελολογία, πού δὲν ἔχει τὴν ἀνάγκη νομικῆς ἢ συμβατικῆς καταπίστευσης. Γι' αὐτὸ καὶ ποτὲ δὲν στέκεται στὸν νόμο. Ἀντίθετα, σὲ ὅλα τὰ διηγήματά του φαίνεται νὰ τὸν προσπερνᾶ βιαστικά, γιὰ νὰ μὴ χάσει τὴν θέα τῆς θάλασσας πού τὸν περιμένει. Στὴ θάλασσα αὐτῆ, τὴ θάλασσα τῆς ἀγραφῆς δικαίωσης, ὁ Παπαδιαμάντης βαπτίζει ὅλα τὰ ὄνειρά του, τοὺς ἥρωές του. Ἀπὸ τὴν Φραγκογιαννῶ στὴ «Φόνισσα», ἕως τὴν Αὐγούστα στοὺς «Ἐμπόρους τῶν ἐθνῶν». Καὶ μέχρι νὰ μπεῖς σὲ δικανικούς συλλογισμούς, ἡ ζωὴ ἔχει ἀποκατασταθεῖ. Χωρὶς νὰ τὸ καταλάβεις.

Ὁ ἴδιος βέβαια, ποτὲ του δὲν δείχνει νὰ ἀποστρέφεται τὸν νόμο, ὅπως ἀξιωματικὰ ἴσως θὰ τὸ ἔκανε ἓνας ἀσκητὴς πού ζεῖ ἐλεύθερος καὶ ἀπόκοσμος. Ἀπεναντίας, ὅπως παρατηρεῖ σχετικὰ καὶ ὁ Ἑλύτης, ὁ Παπαδιαμάντης φαίνεται νὰ «τὸν διαπερνᾶ μὲ τὸ καθαρὸ του βλέμμα, ἐωσότου τὸν καταστήσει διάφανο»⁷. Γιὰ τὸν ἀναγνώστη, πού εἶναι ταυτόχρονα καὶ νομικός, αὐτὰ ἴσως νὰ μοιάζουσαν διττῶς ἀκατάληπτα. Ἀφενὸς λόγῳ τῆς πρωτοκαθεδρίας πού ἔχει μάθει νὰ ἀναγνωρίζει στὸν νόμο καὶ ἀφετέρῳ λόγῳ τῆς συνακόλουθης ἀδυναμίας του νὰ ὑποψιαστεῖ ὅτι ἡ «διαφάνεια» ἀφεύκτως προϋποθέτει καὶ βλέμμα καθαρὸ καὶ ἐλεύθερο.

Γιὰ τὸν ἀναγνώστη πού ψάχνει τὰ νομικά στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, πρέπει κανεὶς νὰ προσθέσει καὶ ἓνα τρίτο ἀναπόδραστο ἐμπόδιο· ἐμπόδιο, πού ὑπερακοντίζεται μόνον ἂν μάθεις ἐξαρχῆς νὰ προσέχεις ἢ μόνον ἂν ἐπιστρέψεις στὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου δεύτερη καὶ τρίτη φορά. Εἶναι ἡ δυσκολία νὰ μὴν παρασυρθεῖς, νὰ μὴν παραδοθεῖς στὴν ἀδιάλειπτη μέθεξι τοῦ λόγου καὶ τῆς διήγησης. Καὶ ἡ δυσκολία αὐτὴ εἶναι ὄντως ἀνυπέροβλητη.

II. Στοιχεῖα ἰδιωτικοῦ δικαίου στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους νομικῆς ἐπιστημολογίας, θὰ ἀρκεστῶ ἐδῶ μόνον στὴν καταγραφή συγκεκριμένων στοιχείων ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀποφιλωμένων ἀπὸ λογοτεχνικές, ὑφολογικές ἢ καὶ τελολογικές προσδέσεις. Ἄλλωστε τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη μᾶς βοηθᾶ σ' αὐτὸ, καθὼς εἶναι γεμάτο ἀπὸ ὄρους πού, ἄλλοτε κυριολεκτικὰ καὶ ἄλλοτε μεταφορικὰ, δημιουργοῦν συνειρμούς μὲ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενη εἶναι λογουχάρη ἡ χρῆση

7. Ὁδ. Ἑλύτης, Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη, Στὴ Συλλογὴ «Ἐν λευκῷ», ἐκδ. ε', σ. 86.

πολλῶν νομικῶν ὄρων, ὅπως ἔθιμο⁸, προφορική ὑπόσχεση⁹, συμβόλαιο/σύμβαση¹⁰, ἀντιπροσωπεία/πληρεξουσιότητα¹¹, κατάχρηση δικαιώματος¹², καλή πίστη¹³, ἀποζημίωση¹⁴, τόκος¹⁵, πίστωση/πιστωτής¹⁶, δωρεά¹⁷, μίσθωση¹⁸, ἐργολαβία¹⁹, μεσιτεία²⁰, ἐντολή²¹, δάνειο²², παρακαταθήκη²³, ἐγγύηση²⁴, κατοχή²⁵, συννομή²⁶,

8. «Ἅγια καὶ πεθαμένα», τόμ. 3, σ. 118.27.

9. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 166.5

10. «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη», τόμ. 2, σ. 379.18· «Οἱ χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 415.26· «Τὸ ζωντανὸ κιβούρι μου», τόμ. 4, σ. 617.15.

11. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 138.22· «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 557.34 καὶ 558.8· «Ναυαγίων ναυάγια», τόμ. 2, σ. 507.23· «Γυνὴ πλέουσα», τόμ. 4, σ. 30.7.

12. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 630.2-4.

13. «Φορτωμένα κόκκαλα», τόμ. 4, σ. 218.3.

14. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 258.2 καὶ 325.9· «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 19.35.

15. «Ἡ χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 137-138· «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.27.

16. «Ἡ μετανάστις», τόμ. 1, σ. 127.29· «Ἡ χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 141.24.

17. «Τὰ ρόδι' ἀκρογιάλια», τόμ. 4, σ. 252.8.

18. «Ἡ μετανάστις», τόμ. 1, σ. 15.2· «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 292.11· «Ναυαγίων ναυάγια», τόμ. 2, σ. 507.23· «Κοκκίνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 300.5· «Ἡ μαούτα», τόμ. 4, σ. 68.1-2· «Ὁ αὐτοκτόνος», τόμ. 4, σ. 631.30-33.

19. «Ὁ σημαδιακός», τόμ. 2, σ. 104.26· «Οἱ χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 429.9-17-19. Περισσότερο ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μεταφορική χρῆση τοῦ ὄρου «ἐργολαβία» ποὺ κάνει ὁ Παπαδιαμάντης στὰ διηγήματά του, καὶ εἰδικότερα στὴν ἔκφραση «κάνει ἐργολαβία», γιὰ νὰ ἀπεικονίσει τὸν ἐραστὴ ποὺ πηγαίνει ἐρχεται τακτικὰ στὸ σπίτι τῆς ἐρωμένης του, προκειμένου νὰ τὴ συναντήσει (σὰν τὸν ἐργολάβου ποὺ πηγαίνει ἐρχεται σὲ μιὰ οἰκοδομῆ), βλ. «Ἡ μετανάστις», τόμ. 1, σ. 67.23· «Θέρος-Ἔρος», τόμ. 2, σ. 28· «Στὰ συμβάντα στὸν μῆλο», τόμ. 4, σ. 523.4· «Ἀποκρίατικὴ νυχτιά», τόμ. 2, σ. 307.6.

20. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 194.21· «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 64.2.

21. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 138.23.

22. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 190.20· «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.25 καὶ 254.28· «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη», τόμ. 2, σ. 396.18· «Οἱ χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 435.8.

23. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 630.3· «Φτωχὸς ἅγιος», τόμ. 2, σ. 225.4.

24. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 463.29-30· «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 64.2 καὶ 76.6· «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τόμ. 2, σ. 242.17· «Βαρδιάνος στὰ σπόρακα», τόμ. 2, σ. 607.32.

25. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 349.16.

26. «Στὴν Ἁγι-Ἀναστασιά», τόμ. 2, σ. 348.13.

ἐνέχυρο²⁷, ὑποθήκη²⁸, ἀρραβώνας²⁹, προίκα³⁰, μπουλετί ἢ μπολέτα (= τὸ προικοσύμφωνο)³¹, διαζύγιω³², υἰοθεσία³³, διαθήκη/τελευταία βούληση³⁴, κληρονομία³⁵, κληροδοσία³⁶, μέτοχος ἐταιρείας³⁷, συνέταιρος³⁸, παραγγελία³⁹, φόρτωση⁴⁰, φορτωτική⁴¹, ἡμερολόγιο πλοίου⁴², θαλασσοδάνειο⁴³, συμπλοιοκτησία/συνιδιοκτησία⁴⁴, ναυπήγησι πλοίου⁴⁵, πτώχευση⁴⁶, συναλλαγματική καὶ ἐπιταγή⁴⁷, πιττάκιον (= ὑποσχετικὸ ἔγγραφο, ὁμόλογο, χρεωστικὸ γραμματίο)⁴⁸ κ.ἄ.

27. «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.26· γιὰ τὸ ἐνέχυρο εἰς τὰ εἰσκομισθέντα στὸ μίσθιο βλ. Στὸ «Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη», τόμ. 3, σ. 158.25-27· «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σ. 451.7.

28. «Οἱ χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 435.8· «Ὁ πεντάρφανος», τόμ. 4, σ. 64.14.

29. «Ἡ μετανάστις», τόμ. 1, σ. 6.24· «Αποκριάτικη νυχτιά», τόμ. 2, σ. 312.29.

30. Βλ. παρακάτω.

31. «Στὴν Ἁγί-Ἀναστασία», τόμ. 2, σ. 355.21· «Δαμπριάτικος Ψάλτης», τόμ. 2, σ. 538.22· «Τὰ ρόδιν' ἀκρογιάλια», τόμ. 4, σ. 266.9· «Τὰ φραγκλίεκα», τόμ. 4, σ. 449.10.

32. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 162.21.

33. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 359.16.

34. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 550.22-24.

35. «Φῶτα ὀλόφωτα», τόμ. 3, σ. 40.3· «Τὰ ρόδιν' ἀκρογιάλια», τόμ. 4, σ. 252.6.

36. «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 349.12.

37. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 311.3.

38. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 311.6.

39. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 145.23· «Ἡ γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 550.21· «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 76.5.

40. «Ἡ μετανάστις», τόμ. 1, σ. 28.14.

41. «Κοκκίνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 286.26.

42. «Κοκκίνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 286.26.

43. «Τὰ δύο τέρατα», τόμ. 4, σ. 317.23. Τὰ θαλασσοδάνεια ἐκείνη τὴν περίοδο λέγονταν καὶ «δάνεια τῆς ἀπελπισίας», διότι χορηγοῦνταν στὸν πλοιοκτῆτη ἢ τὸν πλοίαρχο μὲ πολὺ μεγάλο τόκο, ἐπειδὴ ὁ δανειστής συμμετεῖχε στὸν κίνδυνο νὰ χάσει τὰ χρήματά του σὲ περίπτωση ποὺ ναυαγοῦσε τὸ καράβι. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη στὸ ὡς ἄνω διήγημα ὅπου σημειώνει ὅτι ὁ τόκος τοὺς ἔφτανε τὸ 36%. Ὁ θεσμὸς πάντως τῶν ναυτοδανείων εἶχε ἐφαρμογὴ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ διατηρήθηκε καὶ μετὰ καὶ προπαντὸς τὸ Μεσαίωνα καὶ ἰσχύει ἕως σήμερα (πρβλ. ἄρθρ. 3 τοῦ β.δ. τῆς 2/14 Μαΐου 1835 «περὶ ἀρμοδιότητος ἐμποροδικείων»). Τὰ ναυτοδάνεια ἐξἄλλου ἦταν ὁ πρόδρομος τῆς «θαλασσοσφάλειας» (πρβλ. καὶ Σαῖξπηρ, Ὁ ἔμπορος τῆς Βενετίας).

44. «Ἡ χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 87.9.

45. «Ὁλόγυρα στὴ λίμνη», τόμ. 2.386.

46. «Ἰπηρέτρα», τόμ. 2, σ. 95.5· «Τ' ἀγγέλισμα», τόμ. 4, σ. 398.13.

47. «Μάνα καὶ κόρη», τόμ. 4, σ. 515.34.

48. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 185.9.

Ἐξάλλου χαρακτηριστικὲς εἶναι καὶ οἱ εὐθεῖες παραπομπὲς ποὺ ὁ Παπαδιαμάντης κάνει σὲ νομοθετικὲς πηγὲς τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Γιὰ παράδειγμα, στὸν πρόλογο τοῦ διηγήματός του «Χήρα παπαδιά» παραπέμπει στὸν Ἀστικὸ Κώδικα κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο:

«Ἐν τῶν ὑψίστων προνομίων ὅπερ κατεῖχον αἱ ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δεσποτεῖαν τελοῦσαι αὐταὶ νῆσοι (τῶν Σποράδων), ἀπολαύουσαι ὅμως τὸ πάλαι δημοτικῆς τινος αὐτονομίας, πολυτίμου διὰ τοὺς κατοίκους των, ἦτο τὸ δικαίωμα τοῦ καμᾶζειν ἐν ταῖς ὁδοῖς τὴν νύκτα, ὅπερ δὲν ἀνεγράφετο μὲν ἐν τῷ ἀστικῷ κώδικι, ἐκυροῦτο ὅμως διὰ τῆς ἀνοχῆς ἣν ἐνεδεικνυεν ἡ ἐγχώριος πολιτοφυλακὴ πρὸς τοὺς ἐκ μακρῶν θαλασσοποριῶν ἐπιστρέφοντας τολμηροὺς ναυβάτας»⁴⁹.

Στὸ διήγημά του πάλι «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν» ἐπικαλεῖται τὶς «Νεαρές», τὸ νομοθέτημα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο, ἐλλείψει ὀλοκληρωμένου Ἀστικοῦ Κώδικα, κάλυπτε, μαζί με ἄλλες νομοθετικὲς πηγὲς τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, πλεῖστα ζητήματα ἰδιωτικοῦ δικαίου⁵⁰.

Σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν διηγημάτων του, ὁ Παπαδιαμάντης ἐμφανίζει τοὺς ἥρωές του νὰ ἐρμηνεύουν τὸν νόμο, θυμίζοντας σὲ μᾶς τοὺς νομικούς τοὺς θεμελιώδεις κανόνες τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθοδολογίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα «Χρῆστος Μηλιώνης»:

«Ὁ ἄξιος Τοῦρκος δικαστῆς (ἐν Ἄρτη), πρὸς ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς ὑφ' ὧν ἐκοσμεῖτο, ἦτο δεξιώτατος εἰς τὸ ν' ἀνακαλύπτει, πρὸς πρόχειρον δικαιολογίαν τῶν ἀποφάσεών του, πάμπολλα ἐδάφια τοῦ ἱεροῦ νόμου ἀγνοούμενα συνήθως ὑπὸ τῶν ἀμαθεστέρων συναδέλφων του, καὶ δεινὸς εἰς τὸ νὰ ἐκτείνῃ καὶ νὰ συστέλλῃ ἐκάστοτε, ὡς ἔμπειρος σκυτοτόμος, τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἱερῶν ρητῶν. Ἡδύνατο, ἐν ἐλλείψει ἄλλου προτύπου, νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑπογραμμὸς τῶν νομολόγων καὶ τῶν δικογράφων παντὸς χρόνου καὶ τόπου... Ἀλλὰ ὁμολογητέον ὅτι οὐδεὶς λειτουργὸς τῆς δικαιοσύνης ὀφείλει νὰ ἐρμηνεύῃ ἄλλως τὰ κείμενα τῶν νόμων ἢ ὅπως προχείρως ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔννοιαν αὐτῶν, καὶ τὸ δικαστήριον τῆς Ἄρτης δὲν ἦτο βεβαίως ἀκαδημία νομοδιδασκάλων»⁵¹.

Οἱ ἐνδεικτικὲς αὐτὲς καταγραφὲς ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποτελοῦν, ἂν μὴ τι ἄλλο, σαφὲς πρόκριμα ὅτι ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας ὄχι μόνον δὲν ἀγνοοῦσε τὸ δίκαιο τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ πολλακίς τὸ ἐπικαλεῖτο γιὰ νὰ τὸ ἐντάξει στὴ διηγηματικὴ του ἀκολουθία. Ἀνάγλυφα τὸ ἀποδίδει αὐτὸ καὶ ἓνα ἄλλο παρά-

49. «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 83.

50. Γιὰ τὶς Νεαρές βλ. Γκόφα, Ἱστορίες καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τ. 16, ἐκδ. β' - γ', 1987, σ. 210 ἐπ., 216 ἐπ.

51. «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 11-12.

δειγμα από το διήγημα «Οἱ ἐμπόροι τῶν Ἐθνῶν», βγαλμένο ἀμιγῶς, θὰ ἔλεγε κανείς, ἀπὸ τὴν ὕλη τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου:

«Ὁ Σκιαχτής εἶχεν αὐτοσχεδιάσει τὰ πάντα θαυμασίως· ἀλλὰ τίς ἤλπιζε ὅτι, μόλις ἐνόμισεν ἐξασφαλισθεῖσαν τὴν κατοχὴν τῶν πενήτηντα φλωρίων, καὶ ἡ Κοκκινῶ ἔμελλε νὰ ἐμφανισθῆ ὡς ἀπαιτήτρια, ὡς μέτοχος ζητοῦσα κέρδη, χωρὶς μηδὲν κεφάλαιον νὰ καταβάλῃ εἰς τὴν ἐπιχείρησιν; ὁ Σκιαχτής εἶχεν ἐργασθῆ μόνος... Αὐτὸς προσεκάλεσε τὸν Μορώζην ὡς συνέταιρον... Καὶ ὅμως ὁ Σκιαχτής ἔγινε θύμα τῆς γραίας Κοκκινῶς!»⁵².

Ἐξίσου χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα «Γυνὴ πλέουσα», πού μᾶς παραπέμπει στὶς διατάξεις τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν τοῦ Ἀστικοῦ μας Κώδικα, καὶ εἰδικότερα στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀντιπροσώπευση καὶ τὴν πληρεξουσιότητα:

(Εἶναι στὸ σημεῖο ὅπου ὁ οἰνοπώλης ὁ Κυσιώτης καλεῖ τὸν καπετάν-Καραντῆ, ἄρτι ἀφιχθέντα ἀπὸ ναυτικὸ ταξίδι, νὰ πληρώσει τὰ χρέη πού ἡ σύζυγός του ἔκανε κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας του). Γράφει ὁ Παπαδιαμάντης: «Δικολάβος τις θὰ ἤρπαζεν ἀμέσως τὸ ἐπιχείρημα ὅτι «δὲν ἠδύνατο ὁ πελάτης του νὰ πληρώσῃ χρέη συναφθέντα δῆθεν ἐπ' ὀνόματί του κατὰ τὴν ἀπουσίαν του, ἄνευ νομίμου πληρεξουσιότητος, καὶ ἄρα τὸ κατάστιχον δὲν εἶχεν ἰσχύν». Ἄλλ' ὁ Καραντῆς δὲν ἦτο δικολάβος, ἦτο θαλασσινὸς καί, περιπλέον, σύζυγος. Ὅθεν ἐδάγκασε τὸ χεῖλος του, κατάπιε τὸν θυμὸ του, ἔβγαλεν ἀμέσως τὸ πορτοφόλι του καὶ ἐπλήρωσε μέχρι λεπτοῦ τὰς τριάντα τόσας δραχμάς, ὅσαι ἦσαν σημειωμέναι εἰς τὸ κατάστιχον»⁵³.

III. Εἰδικὰ ζητήματα ἰδιωτικοῦ δικαίου στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ πλαίσιο τῆς παρούσας ὁμιλίας νὰ προσπελάσουμε τίς εἰδικές πληροφορίες πού παρατίθενται στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ πού σχετίζονται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μὲ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ἐκείνης τῆς περιόδου, γιὰ νὰ τὸ συγκρίνουμε καὶ μὲ τὸ σύγχρονο ἰδιωτικὸ δίκαιο. Ἀπὸ τίς νομικές αὐτὲς πληροφορίες, τὰ σημαντικότερα ζητήματα πού θὰ προσεγγίσουμε στὴ συνέχεια εἶναι: ἡ μίσθωση, οἱ ἔννομες σχέσεις πού ἀφοροῦν τὸν γάμο (μνηστεία, προίκα, διαζύγιο)⁵⁴, τὸ τεκμήριο πατρότητας, ζητήματα κληρονομικοῦ δικαίου, οἱ τόκοι καὶ ἡ τοκογλυφία καθὼς καὶ ἡ εὕρεση ἀπολωλότων.

52. «Οἱ ἐμπόροι τῶν ἔθνῶν», τόμ. 1, σ. 311.

53. «Γυνὴ πλέουσα», τόμ. 4, σ. 30.

54. Γιὰ ἄλλες ἀναφορὲς τοῦ Παπαδιαμάντη σὲ θέματα οἰκογενειακοῦ δικαίου βλ. Ἔφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ οἰκογενειακὸ δίκαιο, Ἐπιστ. Ἐπετηρίδα Δ.Σ.Θ. 1999, 221 ἐπ.

α) Ὡς πρὸς τὴ μίσθωση: Στὰ διηγήματά του «Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη» καὶ «Ὁ γείτονας μὲ τὸ λαγοῦτο» ὁ Παπαδιαμάντης προσδιορίζει μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικότερα δικαιώματα τοῦ ἐκμισθωτῆ καὶ τοῦ μισθωτῆ. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ ἐξῆς δύο ἀποσπάσματα:

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὸ γνωστό μας ἀπὸ τὸν ΑΚ (ἄρθρ. 604) νόμιμο ἐνέχυρο τοῦ ἐκμισθωτῆ στὰ εἰσκομισθέντα τοῦ μισθωτῆ, γιὰ ὀφειλὲς τοῦ τελευταίου ἀπὸ καθυστερούμενα μισθώματα:

«Ἡ Ἀσημίνα, ἡ παλαιὰ νοικάρισσά της, τραγουδίστρια τὸ ἐπάγγελμα, ὅταν ἐξεκουμπίσθη κ' ἔφυγε, τῆς ἐχρωστοῦσε τρία μηνιάτικα κ' ἑννέα ἡμέρας. Καὶ τὰ μὲν ἐπιπλα, ὅπου ἔπρεπε κατὰ δίκαιον τρόπον νὰ τὰ ἐκχωρήσῃ εἰς τὴν σπιτονοικοκυράν, τὰ παρέδωκεν εἰς τὸν καῦκον της (= τὸν ἐραστή της), τὸν τελευταῖον ἀγαπητικὸν της, πού νὰ τσάκιζε τὸ πόδι της, νὰ μὴν εἶχε σώσει ποτέ...»⁵⁵.

Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα ἀναφέρεται γενικῶς στὰ δικαιώματα τοῦ μισθωτῆ. Νὰ πῶς καταγράφονται αὐτὰ στὸ ζέσπασμα τοῦ Βαγγέλη πρὸς τὴ δεσποτικὴ σπιτονοικοκυρά του κυρὰ-Γιάνναινα:

«Ξέρεις, ἀπ' τὸ νόμο δὲν ἔχεις κανένα δικαίωμα, τὰ γνωρίζω ἐγὼ αὐτά, ἄς εἶμαι καὶ Τουρκομερίτης... Ὅσο δικαίωμα ἔχω ἐγὼ νὰ ἐξετάζω ποιοὶ καὶ πόσοι ἔρχονται στὸ σπίτι σου καὶ τί τοὺς ἔχεις, ἂν εἶναι γενιά σου ἢ ὄχι, ἄλλο τόσο ἔχεις καὶ σὺ νὰ ἐξετάζῃς ποιὸν μπάζω στὴν κάμαρα, ἀφοῦ τὸ νοῖκι σου τὸ ἔχω πληρωμένο. Μπορεῖς μόνον ἔξωση νὰ μοῦ κάνῃς, μὲ προθεσμία...»⁵⁶.

β) Ὡς πρὸς τὴ μνηστεία: Γιὰ τὴν κατάρτιση τῆς μνηστείας, τὸ βυζαντινωμαϊκὸ δίκαιο ἀπαιτοῦσε –ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴ συναίνεση τῶν μνηστευομένων– καὶ τὴ συγκατάθεση τοῦ πατέρα τοῦ μνηστοῦ, καθὼς καὶ –ὅταν ἡ μνηστὴ ἦταν ὀρφανή ἀπὸ πατέρα– τοῦ θείου, ὡς ἐπιτρόπου τῆς μνηστῆς. Τοῦτο φαίνεται ὅτι τὸ γινώριζε ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως ἔμμεσα προκύπτει ἀπὸ ὅσα γράφει στὸ διήγημά του «Τὰ μαῦρα κούτσουρα»⁵⁷.

Σὲ ἄλλα σημεῖα, ὅπως λ.χ. στὸ διήγημα «Ἡ μετανάστις»⁵⁸, ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιβεβαιώνει μιὰ ἀκόμη παράδοση, ὅτι δηλαδὴ ἡ μνηστεία εἶναι σύμβαση ἄτυπη, δηλ. καταρτίζεται χωρὶς νὰ χρειάζεται ἡ τήρηση κάποιου τύπου, καὶ ὅτι δὲν ἀπαιτεῖται ἱερολογία. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐξάλλου ὅτι ἡ ἱερολογία τῆς μνηστείας εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ μὲ δύο ἐγκυκλίους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τὰ ἔτη

55. «Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη», τόμ. 3, σ. 158.

56. «Ὁ γείτονας μὲ τὸ λαγοῦτο», τόμ. 3, σ. 300.

57. «Μαῦρα κούτσουρα», τόμ. 4, σ. 463-464. Ἔτσι καὶ Χριστοφιλόπουλος, ὅ.π., σ. 166.

58. «Ἡ μετανάστις», τόμ. 1, σ. 6.24.

1834 και 1835 και κατόπιν με τους καταστατικούς Χάρτες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος⁵⁹.

Ἐπιβεβαίωση ὑπάρχει σὲ ἓνα ἄλλο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ γιὰ τὴ συνηθισμένη ἕως τὶς ἡμέρες μας προσφορά ἀπὸ τὸν μνηστήρα στὴ μνηστὴ ἐνὸς δαχτυλιδιοῦ, χωρὶς πέτρα (βέρα), πού ὅμοιό του φοράει καὶ ὁ μνηστήρας. Στὸ διήγημά του «Τὸ νησί τῆς Οὐρανίτσας» γράφει ὁ Παπαδιαμάντης:

«Καὶ σὰν ἐδέσανε τὶς πανδρεῖές (δένω πανδρεῖές = κάνω ἀραβῶνες), κι ἀλλάξαν τὰ σημάδια (= τὸ μεταξωτὸ μαντίλι καὶ τὸ δαχτυλίδι πού ἔδινε ὁ πεθερὸς στὸν γαμπρό, ὅταν γίνονταν οἱ ἐπίσημοι ἀραβῶνες στὴ Σκιαθό), τὴν ἄλλη μέρα ἐκάμαμε τὰ μβασίδια (= ὁ ἐλεύθερος ἐρχομὸς τοῦ γαμπροῦ στὸ σπίτι τῆς μνηστῆς του) καὶ τὸν ἐβάσαμε τὸν γαμπρό στὸ σπίτι μας, γιὰ νὰ ῥχετ' ἐλεύθερα, ὅπως εἶναι συνήθεια»⁶⁰.

Στὸ σύγχρονο δίκαιο γίνεται δεκτὸ ὅτι ἡ προσφορά αὐτὴ τοῦ δαχτυλιδιοῦ δὲν ἀποτελεῖ μὲν συστατικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν κατάρτιση σύμβασης μνηστείας· εἶναι ὅμως χρήσιμη γιὰ νὰ φανερώσει τὴν πρόθεση νομικῆς δέσμευσης καὶ νὰ διακρίνεται ἔτσι ἡ μνηστεία ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἐρωτικὲς τρυφερότητες, κατὰ τὶς ὁποῖες συχὰ γίνεται λόγος γιὰ πρόθεση παντοτινῆς ἀγάπης μὲ ὑπαινιγμοὺς γιὰ μελλοντικὸ γάμο⁶¹.

γ) **Ὡς πρὸς τὸν γάμο:** Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες πού μεταφέρει μέσα ἀπὸ τὰ διηγήματά του ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸν γάμο. Ὁ συγγραφέας δὲν παραλείπει κατ' ἀρχὰς νὰ ὑπογραμμίσει τὴ σημασία τοῦ θεσμοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάγκη ἐλεύθερης εἰσόδου σ' αὐτόν. Ἴδου πῶς ξεδιπλώνει κάποιες δικαιοπολιτικὲς του σκέψεις στὸ διήγημα «Ὁ καλόγερος»:

«Αἱ νεώτεροι ὅμως κοινωνίαι, αἱ χριστιανικαί, πρώτην βάσιν ἔχουσι τὸ ἀδέσμευτον τῆς θελήσεως, τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου. Ὅπως ὑπάρχουν ἄτομα μὴ δυνάμενα νὰ ἔλθωσιν εἰς γάμον (τοιούτοι εἶναι οἱ ἀσθενεῖς, οἱ ἀνάπηροι, οἱ ἀναφρόδιτοι καὶ οἱ ἀνίκαντοι πρὸς ἐργασίαν), οὕτω ὑπάρχουσι καὶ ἄτομα μὴ θέλοντα νὰ ἔλθωσιν εἰς γάμον. Καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεως ἀπαγορεύει νὰ βιάσωμεν τοὺς τοιούτους νὰ νυμφευθῶσι.

Τὸ ζήτημα, βλέπετε, τὸ περὶ γάμου καὶ ἀγαμίας, εἶναι βαθύ, εἶναι ἐν τῶν δυσκολωτέρων κοινωνικῶν ζητημάτων. Μὴν εἴμεθα βάρβαροι, μὴ θέλωμεν νὰ ἐπιβάλωμεν βίαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τάχα ἀπαντᾷτε σήμερον πολλοὺς ἐγγάμους νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴν τύχην των, ἢ βλέπετε νὰ εἶναι εὐκόλος ὁ γάμος, ὡς ἔπρεπε νὰ

59. Βλ. Γ. Κουμάντο, Οἰκογενειακὸ δίκαιο I, 1988, σ. 25-26.

60. «Τὸ νησί τῆς Οὐρανίτσας», τόμ. 3, σ. 383.19-21.

61. Βλ. ΑΠ 3/1980 ΝοΒ 1980, σ. 1125-1126· Γ. Κουμάντο, ὁ.π., σ. 26. Πρβλ. Θ. Παπαχρίστου, Ἐγχειρίδιον οἰκογενειακοῦ δικαίου, ἐκδ. 6', 1998, σ. 19-20.

είναι, ὡς ἐπιούσιος κοινωνικός ἄρτος, ὡς θεμελιώδης θεσμός;... ἼAs καταστήσωμεν πρῶτον τὸν γάμον δυνατὸν διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ νυμφευθῶσι, καὶ ἀκολούθως ἔχομεν καιρὸν ν' ἀναγκάσωμεν καὶ τοὺς μὴ ἐπιθυμοῦντας. ἼAs ἀνοίξωμεν πρῶτον τὴν θύραν εἰς τοὺς θέλοντας νὰ εἰσέλθωσι, καὶ κατόπιν βιάζομεν καὶ τοὺς μὴ θέλοντας»⁶².

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα στὸ ζήτημα τοῦ πολιτικοῦ γάμου, ἓνα ζήτημα ποὺ ἀπασχολοῦσε τοὺς νομικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς του, καθότι καὶ τότε ὑπῆρχαν φωνές ποὺ προέτρεπαν πρὸς τὴν καθιέρωσή του. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποκτοῦν ἀξία καὶ γιατί διατυπώθηκαν ἓναν αἰῶνα σχεδὸν πρὶν ἀπὸ τὴν θέσπιση τοῦ πολιτικοῦ γάμου μὲ τὸν ν. 1250/1982. Στὸ διήγημά του λοιπὸν «Χωρὶς στεφάνι» καὶ προκειμένου νὰ προστατέψει τὴν περιφρονημένη δασκάλια ποὺ ἔμεινε ἀστεφάνωτη γιὰ λόγους ποὺ ἡ ἴδια δὲν τοὺς ὄριζε, σημειώνει εὐθαρσῶς καὶ κατηγορηματικά:

«Χωρὶς στεφάνι! Ὅποσα τοιαῦτα παραδείγματα!...

ἼΑλλά δὲν πρόκειται νὰ κοινωνιολογήσωμεν σήμερον. ἼΕλλείπει ὅμως προνοίας, χριστιανικῆς καὶ ἠθικῆς, διὰ νὰ εἶναι τουλάχιστον συνεπεῖς πρὸς ἑαυτοὺς καὶ λογικοί, ὀφείλουσαν νὰ ψηφίσωσι τὸν πολιτικὸν γάμον»⁶³.

Χρήσιμες πληροφορίες παρέχονται ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ γιὰ ἄλλες προβλέψεις τοῦ νόμου σὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν γάμο. Ἀποκαλυπτική, ὡς πρὸς τὶς προϋποθέσεις ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχουν γιὰ νὰ τελεστεῖ ἔγκυρος γάμος ἀνήλικου τέκνου, εἶναι ἡ στιχομυθία ποὺ περιλαμβάνεται στὸ διήγημα «Χρῆστος Μηλιώνης». Εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου ὁ πατέρας τῆς ἀνήλικης Βάσως, τὴν ὁποία ἀπήγαγε ὁ τοῦρκος ἀγάς Χαλῆλ, προσέφυγε νὰ βρεῖ τὸ δίκαιό του στὸν τοῦρκο κατῆ (= δικαστῆ) τῆς ἼΑρτας:

«—Τὰ δίκαιά μου!... Εἶμαι πατέρας... καὶ δὲν μπορεῖ ἡ κόρη μου ν' ὑπανδρευθῆ χωρὶς τὴν ἄδειά μου... οὔτε Τοῦρκο οὔτε Χριστιανόν... ἼΗ κόρη μου εἶναι ἀνήλικη...

—Εἶναι ἀληθές, ἠρώτησε κατὰ τοὺς τύπους ὁ κατῆς, ὅτι ὁ Χαλῆλ ἀγάς σου εἶχε ζητήσει τὴν κόρη σου;

—Καὶ ἂν μοῦ τὴν ἐζήτησε, δὲν εἶμαι κύριος;... ἼΗμπορεῖ ἡ κόρη μου νὰ ὑπανδρευθῆ χωρὶς τὴν ἄδειάν μου... καὶ χωρὶς νὰ θέλῃ;...

—ἼΟ ἱερός νόμος, εἶπε πομπωδῶς ὁ κατῆς, δὲν ἀπαιτεῖ τὴν συναίνεση τῆς κόρης.

—Τοῦ πατέρα ὅμως... (ἀπάντησε ὁ Κώστας)⁶⁴.

ἼΑξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ σημερινὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο, ἡ προϋπόθεση τῆς

62. «ἼΟ καλόγερος», τόμ. 2, σ. 323-324.

63. «Χωρὶς στεφάνι», τόμ. 3, σ. 136. Βλ. καὶ σύμφωνα σχόλια Χρ. Χειμώνα, ἼΟ ἼΑλέξ. Παπαδιαμάντης καὶ τὰ νομικά, περιοδικὸ «Δικαίωση», 1983, σ. 13-14.

64. «Χρῆστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 19.

παροχής τῆς συναίνεσης τοῦ πατέρα γιὰ τὸν γάμο τοῦ ἀνῆλικου τέκνου του ἔχει ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὴ ρύθμιση τῆς ΑΚ 1350 § 2, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὸν γάμο σὲ πρόσωπο ἀνῆλικο (δηλ. κάτω τῶν 18 ἐτῶν) μετὰ ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου, ἐφόσον ὑπάρχει σπουδαῖος λόγος γιὰ τὸν γάμο καὶ ἀφοῦ πρῶτα ἀκουστοῦν οἱ μελλόνυμφοι καὶ τὰ πρόσωπα πού ἀσκοῦν τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἀνηλίκου⁶⁵.

Ὁ Παπαδιαμάντης καταπιάνεται στὰ διηγήματά του καὶ μὲ τὰ πραγματικὰ ἢ ὑποτιθέμενα κωλύματα γάμου. Στὸ διήγημα «Ἡ τελευταία βαπτιστική» τὸν ἀπασχολεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἢ ὄχι κωλύματος γάμου μετὰξὺ δύο ἐτερόφυλων προσώπων πού ἔχουν τὸν ἴδιο ἀνάδοχο (νονό). Νὰ πῶς θέτει ὁ συγγραφέας τὸ ζήτημα μέσα ἀπὸ τὶς ἔγνοιες τῆς θείας-Σοφούλας, τῆς γυναίκας πού εἶχε πάθος καὶ συνήθεια νὰ βαπτίζει παιδιὰ:

«Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον, περὶ τὰ 184..., ἡ θεία-Σοφούλα εἶχε φθάσει εἰς τὸ τριακοστὸν ἔνατον βαπτιστικόν. Ἐν μόνον τῇ ἔλειπε διὰ νὰ τὰ κάμη σαράντα, πρὸς ἀνάπαυσιν τῆς συνειδήσεώς της. Ἐβάπτιζεν ἀδιακρίτως ἄρρενα καὶ θήλεα, ἀλλ' ἐφρόντιζε νὰ διδῆ ἀκριβεῖς σημειώσεις εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ πνευματικούς, διὰ νὰ μὴ τυχὸν γίνῃ κανὲν συνοικέσιον εἰς τὸ μέλλον μετὰξὺ δύο ἐτεροφύλων ἀναδεκτῶν, καὶ κολασθῇ ἡ ψυχὴ της»⁶⁶.

Στὸ ἰσχύον τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γραπτὸ δίκαιο δὲν ὑπῆρχε ρητὴ πρόβλεψη γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἄρα ὁ γάμος δὲν ἐκωλύετο. Ὁ Παπαδιαμάντης ὡστόσο φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ τὴν ἀποψη πού ἐναρμονίζεται μὲ τὰ λαϊκὰ ἔθιμα, τὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸ νόμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἄλλωστε ἀρύεται τὶς καταβολές του ὁ θεσμὸς τοῦ ἀναδόχου, καὶ πού καθιερώνει κώλυμα γάμου γιὰ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις⁶⁷.

Ἐνα ἄλλο κώλυμα γάμου, τὸ ὁποῖο ἐπίσης δὲν προβλεπόταν ἀπὸ τὸν νόμο, ἦταν τὸ κώλυμα γιὰ τὴ χήρα ἀποθανόντος ἱερέως. Στὴ βάση τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει καταστρώσει τὴν ἱστορία τοῦ ὁμώνυμου διηγήματός του «Ἡ χήρα παπαδιά», στὸ ὁποῖο ἐμφανίζει τὸ νεαρὸ Χατζή-Γιάννη νὰ ἐρωτεύεται τὴν ὁμορφὴ χήρα-παπαδιά τοῦ χωριοῦ του. Ἄς δοῦμε ὁμῶς πῶς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας κλίνει ὑπὲρ τῆς ἄρσης τοῦ εἰκαζόμενου κωλύματος:

«Ὁ Χατζή-Γιάννης ἦτο μία τῶν μελαγχροινῶν ἐκείνων καὶ περιπαθῶν φύσεων, εἷς τῶν ἐρωτύλων ἐκείνων νέων, οἵτινες δὲν θέλουσι νὰ ἀκούσωσιν ἄλλο τι παρά τὸ πάθος των καὶ μόνον. Ὁ νεαρὸς ναυτικός οὔτε ἤξευρεν οὔτ' ἐφρόντισε νὰ μάθῃ ἂν ἐπιτρέπεται ὁ δεῦτερος γάμος εἰς τὰς χήρας τῶν ἱερέων. Ἐν μόνον ἤξευρεν, ὅτι τὴν ἠγάπα καὶ ἤθελε νὰ τὴν νυμφευθῇ».

65. Παπαχρίστου, ὁ.π., σ. 33-34· Κουμάντος, ὁ.π., 49 ἐπ.

66. «Ἡ τελευταία βαπτιστική», τόμ. 2, σ. 90.

67. Πρβλ. Κουμάντο, ὁ.π., σ. 22 καὶ 40 ἐπ.· Χριστοφιλόπουλο, ὁ.π., σ. 169.

«Εἶναι βέβαιον, φαίνεται, ὅτι ἐν τῷ Πηδαλίῳ⁶⁸ δὲν ἀναγράφεται κανὼν τις ἀπαγορεύων τὸν δεύτερον γάμον εἰς τὰς ἐν χηρεῖα πρεσβυτέρας. Ἄλλ' ἢ πρόληψις καὶ ἡ παράδοσις, τὰ δύο ὁμοῦ συντιθέμενα, ἰσοδυναμοῦσι τὸ κάτω κάτω μὲ ἕναν ἀποστολικὸν ἢ συνοδικὸν κανόνα, καὶ ἔπειτα ὁ λαὸς οὐδέποτε ἔλαβε ἀνά χειρας τὸ Πηδάλιον διὰ τὰ ἴδη πόσους καὶ ποίους περιέχει κανόνας. Τινὲς τῶν ἱερέων, ὀλίγιστοι, ἀνεγίγνωσκον ἐνίοτε τὸ βιβλίον τοῦτο ἐν τῷ παρελθόντι.

Ἐρωτικώτατος ὁμως Χατζή-Γιάννης οὐδὲν ἤκουεν οὔτε ἐνόει περὶ τοιαύτης ἀπαγορεύσεως»⁶⁹.

Τὸ διήγημα αὐτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη στάθηκε ἀφορμὴ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ὑποτιθέμενο κώλυμα γάμου τῆς χήρας πρεσβυτέρας οἱ ἱστορικοὶ τοῦ δικαίου, μὲ πρῶτον τὸν ἀείμνηστο Ἀναστάσιο Χριστοφιλόπουλο καὶ στη συνέχεια τὸν Κωνσταντῖνο Πιτσάκη⁷⁰.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται τὸ ἐνδεχόμενον νὰ θεωρηθεῖ κωλύμενος ὁ δεύτερος γάμος τῆς συζύγου ἱερέως μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου στὸ ἐρμηνευτικὸ τῶν ἱερῶν κανόνων ἔργο τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Ὁ Βαλσαμῶν προσπαθεῖ νὰ θεμελιώσῃ νομικὰ τὸ ὑποτιθέμενο κώλυμα στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ ἱερέως κατέστη διὰ τοῦ γάμου, κατὰ τὴν ἀγιογραφικὴ διδασκαλία, «σάρξ μία» μὲ τὸν ἱερέα σύζυγό της καὶ ἐπομένως μετέχει κατὰ κάποιον τρόπο τῆς ἱεροσύνης του, ἄρα καὶ τοῦ κωλύματος γάμου ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἱεροσύνη.

Στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο τὸ φανταστικὸ αὐτὸ κώλυμα γάμου πῆρε μιὰ ἐνδιαφέρουσα τροπὴ λόγῳ καὶ τοῦ ἐξῆς περιέργου ἐθίμου ποὺ ἐπικράτησε: Ὁ νέος γάμος τῆς πρεσβυτέρας κωλυόταν, ἂν ὁ ἱερεὺς σύζυγός της, κατὰ τὴν κηδεῖα του, εἶχε ταφεῖ ὀρθίος ἢ ἐνθρονος ὅπως συνηθιζόταν τότε ἐπὶ κληρικῶν καὶ συνέχισε νὰ συνηθίζεται σχεδὸν ἕως τις ἡμέρες μας ἐπὶ ἀρχιερέων. Ἄν ὁ ἱερεὺς εἶχε ταφεῖ κείμενος, ὅπως οἱ λαϊκοί, ἡ πρεσβυτέρα ἦταν ἐλεύθερη νὰ συνάψῃ νέο γάμο. Φυσικὰ τὸ ἰδίωμα ἐπιλογῆς τοῦ τρόπου ταφῆς τοῦ ἱερέως ἀνήκε στὴν ἴδια τὴν πρεσβυτέρα. Ἔτσι προέκυψε καὶ τὸ δημῶδες σκωπτικὸ δίστιχο, ποὺ θέλει τὴν χήρα πρεσβυτέρα νὰ ἀπαντᾷ, καθὼς ὀλοφύρεται γιὰ τὸν νεκρὸ σύζυγό της, στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν τρόπο ταφῆς του:

68. Πρόκειται προφανῶς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Χριστοφιλόπουλος (ὁ.π., σ. 169, ὑποσημ. ὑπ' ἀριθμ. 11), γιὰ τὴν ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1800 μὲ ἐπιμέλεια τῶν μοναχῶν Ἀγαπίου Λεονάρδου καὶ Νικοδήμου, συλλογὴ τῆς ὁποίας ἡ συχνὴ χρῆση τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 18ου αἰῶνα μαρτυρεῖται καὶ στὸ διήγημα «Ὁ ἀνάκατος», τόμ. 4, σ. 350.

69. «Ἡ χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 85. Ἔτσι, καὶ μετὰ ἀπὸ πιέσεις καὶ ὑποχωρήσεις ὁ νεαρὸς ἥρωας καταφέρνει νὰ κάμψῃ τὶς ἀντιρρήσεις καὶ τοὺς ἐνδοιασμοὺς τῶν γονέων τῆς κόρης καὶ τῆς ἰδίας καὶ νὰ τὴν παντρευτεῖ.

70. Κ. Πιτσάκης, Κωλύματα γάμου στὸν Παπαδιαμάντη: πλαστὰ καὶ γνήσια, Παπαδιαμαντικά Τετράδια, Φθινόπωρο 1993, σ. 37 ἐπ.

—Γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακὸ
θάψετε τον λαϊκό.

Σύμφωνα με ἄλλη καταγραφή, ὅταν «ἐρωτήσανε οἱ χωριανοὶ τὴν παπαδιά, πῶς νὰ τὸν βάλουν τὸν παπα, στὸ θρόνο ἢ «μακριά», ἢ παπαδιά ἀφοῦ συλλογίστηκε λιγάκι, λέει μοιρολογώντας: Μακριὰ καὶ δίπλα βάλτε τον / δὲν ξέρω τί με βρίσκει». Ἀπομένει ν' ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημα, τί γίνεται ἂν ἡ «πιστὴ» στὸν νεκρὸ σύζυγό της παπαδιά μεταβάλει ἀργότερα γνώμη καὶ θέλει νὰ ξαναπαντρευθεῖ. Ὡστόσο, καὶ γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα ὁ λαὸς ἔχει βρεῖ τὴ λύση. Ὁ Κ. Πιτσάκης ἀναφέρεται σὲ σωζόμενη παράδοση, σύμφωνα με τὴν ὁποία «ἂν ἡ παπαδιά ἀλλάξει ἀργότερα ἰδέα καὶ πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ παντρευθεῖ, πρέπει νὰ πάει στὸ μνήμα καὶ νὰ τὸ κλωστήσει (συμβολικὰ) τρεῖς φορές. Ἔτσι ὁ παπὰς ξεθρονιάζεται καὶ τότε μπορεῖ νὰ παντρευτεῖ ἢ χήρα παπαδιά του»⁷¹.

Σχετικὰ με τὸν γάμο ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄποψη ποῦ διατυπώνει ὁ Παπαδιαμάντης σὲ ἓνα ἄλλο διήγημά του, τὸν «Ἀνάκατο», σύμφωνα με τὴν ὁποία γάμος μεταξὺ συγγενῶν ἐξ αἵματος ἔως καὶ τὸν ἕβδομο βαθμὸ δὲν εἶναι νόμιμος ἢ τουλάχιστον δὲν πρέπει νὰ παρέχεται ἡ ἀπαιτούμενη ἐκκλησιαστικὴ ἄδεια γιὰ τὴν τέλεσή του. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ καθιερωθεῖ νομοθετικὰ στὶς βυζαντινὲς Νεαρές ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνα⁷². Τοῦτο φαίνεται νὰ τὸ γνωρίζει ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος μάλιστα γνωρίζε καὶ σχετικὲς ἀποφάσεις τοπικῶν συνόδων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Νὰ τί γράφει λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης στὸ διήγημά του «Ὁ Ἀνάκατος»:

«Ὁ Πέτρος, καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα, ἦτο φίλος τοῦ παπα, διότι οὗτος, ὅταν ὁ πρῶτος ἤθελε νὰ ὑπανδρεύσῃ τὴν κόρην του μ' ἓναν χηρευάμενον, ὅστις ἦτο ἅμα τρίτος θεῖος τῆς νύμφης (ἀπεῖχεν ἐπτὰ βαθμούς ἐξ αἵματος), καὶ προσέτι ἡ ἀποθανοῦσα συμβία του ἦτο δευτέρα ἐξαδέλφη τῆς μελλονύμφου (ἐξ βαθμούς ἐξ ἀγχιστείας), τότε ὁ ἱερεὺς οὗτος, ὡς ἐνορίτης τῆς οἰκογενείας, ἔδωκεν «ἐγγυητικόν», ὅτι ὁ γάμος δὲν κωλύεται. Ὁ ἐπισκοπικὸς ἐπίτροπος, γελασθεὶς, ἐξέδωκεν ἄδειαν γάμου. Πλὴν ἦτο ἀπλοϊκός, καὶ δὲν ἤξευρε καλὰ ἂν ἐπετρέπετο ἢ ἐκωλύετο τὸ συνοικέσιον. Ἡ νέα «οἰκονομία», τὴν ὁποίαν εἶχε κάμει διὰ τοπικῆς Συνόδου, περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὁ Οἶκ. Πατριάρχης Σαμουὴλ ὁ Χαντζερής, συνεχῶρει τὸν γάμον εἰς τὸν βαθμὸν τοῦτον· αἱ παλαιαὶ διατάξεις τὸν ἀπηγόρευον»⁷³.

Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ προκύπει καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποῦ ἀφορᾷ τὸν γάμο, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἄδεια γιὰ τὴν τέλεση τοῦ γάμου χορηγοῦνταν πολλὲς φορές

71. Κ. Πιτσάκης, ὁ.π., σ. 42 ἐπ.

72. Βλ. σχετικὰ καὶ ἐκτενέστερα Χριστοφιλόπουλο, ὁ.π., σ. 166-167.

73. «Ὁ Ἀνάκατος», τόμ. 4, σ. 350.

και από τὸν ἐντεταλμένο ὡς πρὸς τοῦτο πρεσβύτερον τοῦ ἐπισκόπου, κατόπιν «ἐγγη-
τικοῦ» τῶν ἐφημερίων τῶν μελλονύμφων ὅτι δὲν συντρέχει κανένα κώλυμα γάμου⁷⁴.

δ) **Ὡς πρὸς τὴν προίκα:** Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους θεσμούς, πού ἴσχυε
στά χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη και ἐξακολούθησε νὰ ἰσχύει μέχρι τὸ 1982, εἶναι ἡ
προίκα⁷⁵. Ὁ θεσμὸς αὐτός, ὁ ὁποῖος τόσα κοινωνικά προβλήματα εἶχε δημιουργήσει
και τοῦ ὁποίου πικρὴ ἐμπειρία εἶχε και ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας με τίς τρεῖς ἀδελφές, ἐκ
τῶν ὁποίων –ἐλλείψει προίκας– μόνον ἡ μία παντρεύθηκε, δὲν θὰ μπορούσε νὰ μὴν τὸν
ἀπασχολήσει. Στὰ 1810 οἱ Σκιαθίτες βρίσκονταν σὲ ἀπελπιστικὴ κατάσταση, ἐξαιτίας
τῶν ὑπερβολικῶν ἀπαιτήσεων τῶν γαμπρῶν· γι' αὐτὸ και ἐζήτησαν τὴ βοήθεια τοῦ
Πατριάρχου Ἱερεμίου, ὁ ὁποῖος και συνέταξε ἔγγραφο γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς προίκας.

Ἐνάμεσα στά στοιχεῖα πού κομίζει στά διηγήματά του ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ
τὴν ὑπαρξὴ τῆς προίκας, ἀξιοσημεῖωτα εἶναι τὰ ἐξῆς:

Πρῶτον, ὅτι, σύμφωνα με δεδομένο ἔθιμο τῆς ἐποχῆς, ἡ προίκα ἔπρεπε νὰ περι-
λαμβάνει μεταξύ ἄλλων και ἕνα σπίτι, στὸ ὁποῖο θὰ μετοικοῦσαν οἱ σύζυγοι μετὰ τὸν
γάμο⁷⁶, ἀλλὰ και ἕνα ποσὸ χρημάτων σὲ μετρητά, τὸ καλούμενο «μέτρημα» και
«τράχωμα»⁷⁷.

Δεύτερον, ὅτι, παρὰ τὴν αὐστηρὴ πρόβλεψη γιὰ ἀπαγόρευση τῆς ἀπαλλοτριώ-
σῆς τῆς, πρόβλεψη πού ὑπῆρχε στὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία⁷⁸, ἡ προίκα ἦταν
δυνατὸν νὰ ἐκποιηθεῖ ὅταν ὑπῆρχε συναίνεση ἀμφοτέρων τῶν συζύγων και δὴ κυρίως
τοῦ ἀνδρα, στὸν ὁποῖο ἄλλωστε ἀνῆκε ἡ προίκα μετὰ τὸν γάμο⁷⁹. και

Τρίτον, ὅτι ἡ προίκα μπορούσε νὰ ἐπαυξηθεῖ μετὰ τὸν γάμο, με τὴν ἐνσωμάτω-
ση σ' αὐτὴ και ἄλλων περιουσιακῶν στοιχείων, πού συνέθεταν τὸ λεγόμενο «πανω-
προίκι»⁸⁰.

74. Τὴν πρακτικὴ αὐτὴ τὴ συναντᾶμε και στὸ διήγημα «Τὰ ρόδι» ἀγοριάλια», τόμ. 4, σ.
272-273.

75. Ἡ προίκα καταργήθηκε με τὸν ν. 1329/1983.

76. Βλ. σχετικὰ στά διηγήματα «Τὰ βενέτικα», «Ἡ τύχη ἀπ' τὴν Ἀμέρεια», «Τὰ συχαρή-
κια», «Θάνατος κόρης», «Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν θάραχον», «Τρελλὴ θραυδιά», «Ἐρωσ ἤρωσ». Στὸ
τελευταῖο αὐτὸ διήγημα (τόμ. 3, σ. 171 ἐπ.) ἀναφέρεται ὅτι ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν ὡς ἄνω κανόνα
ἐπιτρέπεται μόνον ἂν οἱ μελλονύμφοι δὲν πρόκειται νὰ κατοικήσουν στὸν τόπο ἀπὸ ὅπου εἶναι.

77. Βλ. στά διηγήματα «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σ. 434.7 και «Οἱ χαλασσοχώρηδες», τόμ. 2,
σ. 447.28.

78. Βλ. σχετικὰ Γκόφα, ὁ.π., τ. II, σ. 108· Χριστοφιλόπουλο, ὁ.π., με σχετικὲς παραπομπές
γιὰ περαιτέρω βιβλιογραφία.

79. «Τὰ φραγκιλέικα», τόμ. 4, σ. 448.

80. «Ἡ τύχη ἀπ' τὴν Ἀμέρεια», τόμ. 3, σ. 345.11· «Τὰ μαῦρα κούτσουρα», τόμ. 4, σ.
478.24. Γιὰ τὸν ἀντίθετο θεσμὸ τῆς προίκας, τὸ «κοριτσιάτικο», ἴσως τὸ δωρούμενον ἀπὸ τὸν χῆρον

Ἐνδιαφέρον ἔχει καὶ ὁ τρόπος σύστασης τῆς προίκα. Σύμφωνα μὲ τὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο, ἡ σύστασή της μποροῦσε νὰ γίνεῖ εἴτε μὲ ἄτυπη ὑπόσχεση εἴτε μὲ προικῶο συμβόλαιο⁸¹. Μὲ τοὺς νεότερους νόμους τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας τῶν ἐτῶν 1836 καὶ 1887 τὰ συμβόλαια αὐτὰ ἔπρεπε, ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητας, νὰ συντάσσονται ἐνώπιον συμβολαιογράφου⁸². Ὡστόσο στὸ διήγημά του «Τὰ ρόδι» ἀκρογιάλια» ὁ Παπαδιαμάντης κάνει λόγο γιὰ προίκα συνιστώμενη μὲ ἰδιωτικὸ ἔγγραφο.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν τρόπο διατύπωσης τοῦ προικοσυμφώνου χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν διήγημα:

«Εἰς τ' ὄνομα τοῦ Πατρός καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος —ἐδιάβασεν εἰς ἐπήκοον πάντων ὁ Σωτηράκης— πανδρεύω τὸ σήμερον τὴν δυχατέρα μου Κρατήρα, μὲ τὸν Στάθη, γιὸν τοῦ Πατσογιάννη, καὶ τῆς δίνω πρῶτα τὴν εὐχή μου, ἐγὼ κ' ἡ φαμίλια μου ἡ μάννα της, ἀπὸ τὰ εἴκοσί μας νύχια, καὶ τῆς δίνω, δεύτερο τὸ καλύδι στὴν Κλινιά, στὴν κορφή τῆς ράχης, μαζί μὲ τὴν αὐλή του καὶ τὸ φουῖρνο, καὶ τὴν περιοχὴ τὸ χωράφι στὴν Κλινιά,..., καὶ τ' ἀμπέλι... Καὶ τῆς δίνω ἐβδομήντα πέντε γίδια ἀπ' τὸ κοπάδι μας... καὶ τῆς δίνω ὅλα τὰ τίποτε (= τὰ μικροπράγματα) καὶ τὰ ἐντύματα τοῦ σπιτιοῦ (ἀκριβῆς κατάλογος φορεμάτων, σινδόνων, κτλ.)· πέντε χαλκώματα, ἓνα ρακοκάζανο, τρία πιθάκια, δύο βαρέλια, τηγάνια... πυροστιά... σκαφίδα... σήττα... κόσκινο»⁸³.

Ἀπὸ τὴν περικοπή αὐτὴ προκύπτει ὅτι ἡ προίκα ἀναντιρρήτως ἀποτελοῦσε στὰ χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ γάμου καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐντούτοις ὁ συγγραφέας, χωρὶς νὰ τάσσειται ὑπὲρ τῆς κατάργησής της, δὲν φαίνεται νὰ συμφωνεῖ πάντα μὲ τὴν ἀδιάκριτη ἐπιβολὴ της ὡς ἀναγκαίου παρεπομένου τοῦ γάμου. Ἔτσι, στὸ διήγημά του «Ἡ φόνισσα» διαπιστώνει μὲ νόημα:

«Λοιπὸν ὅλοι αὐτοὶ οἱ γονεῖς, ὅλα τὰ ἀνδρόγυνα, ὅλαι αἱ χῆραι, ἀνάγκη πᾶσα καὶ χρέος ἀπαραίτητον, νὰ ὑπανδρεύσουν ὅλας αὐτὰς τὰς κόρας —καὶ τὰς πέντε, καὶ τὰς ἕξι, καὶ τὰς ἐπτὰ! Καὶ νὰ δώσουν εἰς ὅλας προίκα. Πᾶσα πτωχὴ οἰκογένεια, πᾶσα μῆτηρ χήρα, μὲ δύο στρέμματα ἀγρούς, μ' ἓνα πενιχρὸν οἰκίσκον, ταλαιπωρουμένη, ξενοδουλεύουσα — εἴτε κολληγίσα ἄλλων εὐπορωτέρων οἰκογενειῶν εἰς τὰ κτήματα, εἰς τὰς συκάς καὶ τὰς μορέας — συλλέγουσα φύλλα, παράγουσα ὀλίγην μέταξαν — ἢ τρέφουσα δύο ἢ τρεῖς αἴγας ἢ ἀμνάδας — γινομένη κακὴ μὲ ὅλους τοὺς γείτονας, πλη-

ποὺ νυμφεύεται νέα γυναῖκα, τὸ ὅποιο ἀναφέρει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ διήγημα «Μάννα καὶ κόρη», τόμ. 4, σ. 513.11, βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Χαρ. Παπαστάθη, «Κοριτσιάτικο, θεσμὸς τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου στὴν Θάσο», Περιοδικὸ «Θασιακά», Καβάλα 2001, σ. 531 ἐπ., ὅπου καὶ περαιτέρω παραπομπές.

81. Γκόφας, ὁ.π., τ. II, σ. 105.

82. Χριστοφιλόπουλος, ὁ.π., σ. 170. Βλ. γιὰ τὴ νεότερη νομοθεσία Κομνάντο, ὁ.π., σ. 121-122.

83. «Τὰ ρόδι» ἀκρογιάλια», τόμ. 4, σ. 272. Πρὸς καὶ «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σ. 424.

ρώνουσα πρόστιμα διὰ μικρᾶς ζημίας – φορολογουμένη ἀσπλάγχχνως, τρώγουσα κρίθινον ἄρτον ποτισμένον μὲ ἰδρώτα ἄλμυρον – ὤφειλεν ἐξ ἅπαντος «ν' ἀποκαταστήσῃ» ὅλα τὰ θήλεα ταῦτα, καὶ νὰ δώσῃ πέντε, ἐξ ἧ ἑπτὰ προίκας! Ὡ Θεέ μου!

Καὶ ὁποίας προίκας, κατὰ τὰ νησιώτικα ἔθιμα. «Σπίτι στὰ Κοτρώνια, ἀμπέλι στὴν Ἀμμουδιά, ἐλιώνα στὸ Λεγνούνη, χωράφι στὸ Στροφλιά». Ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, εἶχε κολλήσει καὶ ἄλλη ψώρα. Τὸ «μέτρημα», ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο εἰς Κωνσταντινούπολιν ὠνομάζετο «τράχωμα», συνήθειαν τὴν ὁποίαν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, εἶχε ἀφορίσει ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία. Ὡφειλεν ἕκαστος νὰ δώσῃ καὶ μετρητὴν προίκα. Δισχιλίας, χιλίας, πεντακοσίας, ἀδιάφορον. Ἄλλως, ἄς εἶχε τὰς κόρας του νὰ τὰς καμαρώνῃ. Ἄς τὰς ἔβαζε στὸ ράφι. Ἄς τὰς ἔκλειε στὸ δουλάπι. Ἄς τὰς ἔστελνε στὸ Μουσεῖον»⁸⁴.

ε) Ὡς πρὸς τὸ διαζύγιο: Τὸ διαζύγιο, ὡς τρόπος λύσης τοῦ γάμου, ἦταν γνωστὸ καὶ νομοθετικὰ ρυθμισμένο ἤδη ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο⁸⁵. Μὲ τὴ βυζαντινὴ νομοθεσία, καὶ εἰδικότερα μὲ τὴς Νεαρῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ 22 (τοῦ ἔτους 536) καὶ 117 (τοῦ ἔτους 542 μ.Χ.), οἱ λόγοι διαζυγίου ἐξειδικεύτηκαν καὶ πῆραν ὀριστικὴ μορφή. Μὲ βάση τὴ νομοθεσία αὐτὴ, τὰ διαζύγια διακρίνονταν σὲ διαζύγια γιὰ ὑπαίτιο λόγο καὶ γιὰ ἀνυπαίτιο λόγο, διάκριση ποὺ εἶχε σημασία διότι μὲ τὴ Νεαρά τοῦ ἔτους 536 ὀρίστηκε ἡ ἀκυρότητα τῆς μονομεροῦς δήλωσης διαζυγίου ποὺ γινόταν χωρὶς νὰ συντρέχει ἕνας ἀπὸ τοὺς περιοριστικὰ ἀναφερόμενους στὸν νόμο λόγους διαζυγίου.

Τὴν ὑπαρξὴ τῶν ρυθμίσεων αὐτῶν δὲν φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ ὁποῖος στὰ διηγήματά του «Ἡ νοσταλγὸς» καὶ «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», ἀποποιοεῖται –κατ' ἀκολουθίαν τῶν προβλέψεων τοῦ νόμου καὶ τῶν κρατουσῶν ἀντιλήψεων – τὸ δικαίωμα διαζυγίου ἐνὸς συζύγου γιὰ λόγους ἀτεκνίας τοῦ ἄλλου συζύγου⁸⁶ καὶ στέκεται ἐπίσης ἀρνητικὰ καὶ σὲ ἄλλον προβαλλόμενο λόγο διαζυγίου, ὅτι δηλ. ἡ σύζυγος –ὅπως γράφει ὁ Παπαδιαμάντης– «ἦτο ὑπερμέτρως εὐλαβῆς καὶ διήρχετο ὥρας ὀλοκλήρους καθ' ἑκάστην ἐν τοῖς ναοῖς ὀλιγορούσα τῶν τοῦ οἴκου»⁸⁷.

στ) Ὡς πρὸς τὸ τεκμήριο πατρότητας: Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ νομικὴ ἀποψη, διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴ «Φωνὴ τοῦ δράκου», ἐκτυλίσσεται καὶ τὸ ἐξῆς περιστατικό:

Ἡ Σοφούλα, λίγο καιρὸ μετὰ τὸν γάμο τῆς ἔμεινε ἔγκυος. Ὁ σύζυγός τῆς, ναυτικὸς ὢν, ἔφυγε σὲ ταξίδια καὶ καθόλο τὸ ἐννιάμηνο τῆς ἐγκυμοσύνης τῆς συζύγου του, πλὴν ἐνὸς μικροῦ διαστήματος τὸ καλοκαίρι, ἔλειπε στὸ ἐξωτερικό...

84. «Ἡ φόνισσα», τόμ. 3, σ. 433-434.

85. *Γκόφας*, ὁ.π., τ. II, σ. 112.

86. «Ἡ νοσταλγὸς», τόμ. 3, σ. 55.

87. «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», τόμ. 1, σ. 162.

«Ἄλλ' ἡ Σοφούλα ἔκλεισε τὸν ἕνατο μῆνα ἀπὸ τῆς πρώτης ἀπομακρύνσεως τοῦ συζύγου της, καὶ ἐγέννησε τὸ παιδίον αὐτό, τὸν Κῶτσον, ὄχι ἀκριβῶς τὸν ἕνατο μῆνα, ἀλλὰ μετὰ ἑννέας μῆνας καὶ τρεῖς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ συζύγου.

Τότε τὰ γραῖδια τῆς γειτονιάς καὶ ὄλου τοῦ χωριοῦ, ἐμέτρησαν καλῶς τοὺς μῆνας, τὰς ἐβδομάδας, τὰς ἡμέρας, ὡς καὶ τὰς ὥρας...»

...καὶ ἀποφάνθησαν κατηγορηματικά ὅτι ἡ Σοφούλα εἶχε γεννήσει 273 ἡμέρες ἀπὸ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ συζύγου της καὶ ὄχι, ὅπως θὰ ἔπρεπε, 270.

«Ἐντεῦθεν σκάνδαλον καὶ δυσφημία... Εἶπαν ὅτι ἡ Σοφούλα εἶχε φέρει στὸν κόσμον τὸ παιδίον αὐτὸ μὲ τὸν μικρὸν θεῖον της, ἕνα συγγενή, ὅστις ἐπηγγέλλετο ἐν μέρει τὸν προστάτην διὰ τὰς δύο ὀρφανάς. Ἦτον ἄρα ὄχι μόνον μοιχαλῖς, ἀλλὰ καὶ αἰμομύτρια.

—Πῶς καταντήσαμε!... Σόμαρα - Γόμαρα! Εἶπε σείων τὴν κεφαλὴν εἰς ἀπλοϊκὸς γέρων...

—Θὰ μᾶς χαλάσ' ὁ Θεός, παιδάκι μ'! συνεπέρανε μία γραῖα...».

...Ἡ ἀδελφὴ τῆς Σοφούλας ἦταν ἡ μόνη πού δὲν πίστευε στὴν ἐνοχλή τῆς ἀδερφῆς της καὶ ἀπέδιδε τίς παραπάνω ἡμέρες τοῦ τοκετοῦ σὲ παραδρομὴ τῆς φύσης, κάτι πού καὶ ἕνας γιατρός ἀπὸ τὴν Ἀθήνα δὲν δίστασε νὰ πιθανολογήσει. Ὡστόσο ἡ ὑπόθεσις ἔφτασε στὰ δικαστήρια, ὅπου τὰ μέρη διασταύρωσαν τὰ ξίφη τους γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ διαζυγίου.

«Ὁ συνήγορος τῆς γυναικός, λεπτολόγος σοφιστής, παρετήρησε τὰ ἑξῆς: Πρέπει λοιπὸν ὡς κριτήριον τῆς συζυγικῆς πίστεως, ἐκ μέρους τῆς γυναικός, νὰ ληφθῶσιν αἱ ἰδιαιτέρας περιστάσεις καὶ συμπτώσεις, τὰ μειονεκτήματα τὰ ἀπορρέοντα ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ συζύγου, καὶ ὄχι ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ ἐνδόμυχος πεποιθῆσις καὶ τὸ καλῶς νοούμενον συμφέρον; ...Ἐὰν οὕτως ἔχη, αἱ γυναῖκες τῶν χωρικῶν, γεωργῶν καὶ ποιμένων, πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς πισταί, μόνον διότι δὲν ἀποδημοῦσιν οἱ σύζυγοί των...»⁸⁸.

Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ ἀντέκρουσε ὁ δικηγόρος τοῦ ἀντιδίκου σημειώνοντας μεταξύ τῶν ἄλλων ὅτι ὁ συλλογισμὸς πού ἀκούστηκε περὶ τῆς ἀτέλειας τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης δὲν δικαιολογεῖ καὶ τὴν κατάργησιν τῆς δικαιοσύνης· ἀπεναντίας, ὅποτε συλλαμβάνεται κάποιος πού παρανομεῖ, τὸ δίκαιο θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται.

«Δευτερολογῶν ὁ πληρεξούσιος τῆς ἐναγομένης παρετήρησε, μετὰ τινος λεπτοῦ σαρκασμοῦ, ὅτι, συμφώνως μὲ τὰ πορίσματα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ ἀντιδίκου, θὰ ἦτο ὡς νὰ ἔδιδεν ἡ Θέμις συνατηγὴν καὶ νοουθεσίαν εἰς τὰς θελούσας ν' ἀμαρτήσωσι, καὶ ὡς νὰ ἔλεγεν εἰς αὐτάς: «Κοιτάξατε καλά, ἐὰν τυχὸν ἐπιθυμῆτε νὰ λάβητε ἐραστήν, νὰ πράττητε τοῦτο ἐπιδημοῦντος τοῦ συζύγου, καὶ ὄχι ἐν καιρῷ ἀπουσίας τούτου».

88. «Ἡ φωνὴ τοῦ δράκου», τόμ. 3, σ. 609.

Ἄλλ' ὁ συνήγορος τοῦ ἐνάγοντος ὑπέλαβεν ὅτι περιττὴ θὰ ἦτο τοιαύτη συνταγή, διότι ἡ ἐννοια αὐτῆς εἶναι αὐτόδημος, καὶ αἱ θυγατέρες τῆς Εὐίας δὲν θὰ εἶχον ἀνάγκην τοιαύτης διδασκαλίας. (Γέλωτες τοῦ ἀκροατηρίου)⁸⁹.

Τέλος, μετὰ πολλά, ἐδόθη τὸ διαζύγιον...»⁹⁰.

Τὸ διήγημα αὐτὸ ἀνακινεῖ πολλά καὶ ἐνδιαφέροντα ζητήματα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ξεκινώντας ἀπὸ τῆ γνωστῆ ἤδη στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ἀρχὴ ὅτι «mater semper certa est» (ἀρχὴ πού καὶ στὸν Ἀστικὸ μας Κώδικα βρίσκει ἔκφραση στὸ ἄρθρο 1463 § 2) θέτει τὸ ζήτημα τῆς δυνατότητας προσβολῆς τῆς πατρότητας ἐνὸς τέκνου, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου γιὰ τὸν ὁποῖο ἰσχύει τὸ σχετικὸ τεκμήριο (πρὸβλ. τίς ΑΚ 1465 ἐπ.).

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο πού ἴσχυε τὴν περίοδο ἐκείνη περιεῖχε σαφεῖς ρυθμίσεις γιὰ ἀμφότερα τὰ ἐν λόγω ζητήματα (παρόμοιες μὲ αὐτὲς τοῦ σημερινοῦ ΑΚ). Ἔτσι, προέβλεπε ὅτι τὸ τέκνο πού γεννήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ γάμου μπορεῖ νὰ ἀποκηρυχθεῖ ἀπὸ τὸν σύζυγο καὶ ὅτι ἡ γέννησή του μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποδεικνύει μοιχεία τῆς γυναίκας, ἐὰν ὁ τοκετὸς ἔλαβε χώρα μετὰ τὴν 300ῆ ἡμέρα, ἀπὸ τὴν ὁποία, ἐξαιτίας ἀποδημίας ἢ ἄλλου λόγου, κατέστη ἀδύνατη ἡ σαρκικὴ ἐπαφὴ τῶν συζύγων⁹¹. Ὡστόσο ὁ Παπαδιαμάντης στὸ διήγημά του περιορίζει, ὅπως εἶδαμε, τὸ ἐν λόγω χρονικὸ διάστημα σὲ 270 ἡμέρες, γεγονός πού γεννᾷ ἐρωτηματικά. Κατὰ μιά ἀποψη ἡ θέση αὐτὴ τοῦ συγγραφέα πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ὑπαρξὴ εἰδικῆς ρύθμισης τοῦ δημόδου δικαίου, τὴν ὁποία προφανῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζουμε· κατ' ἄλλην ἀποψη ἡ ἀναφορὰ τῶν 270 ἡμερῶν ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ καὶ ἄγνοια τοῦ συγγραφέα· διατυπώθηκε τέλος καὶ ἡ εἰκασία ὅτι ὁ συγγραφέας ἐθελουσίως προέβη στὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἐνεαμῆνου ὡς πρὸ χαρακτηριστικοῦ χρόνου γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συλλογιστικῆς τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸν ἄμοιρο νομικῶν γνώσεων ἀναγνώστη τοῦ διηγήματος⁹².

Ὡς πρὸς τὰ ζητήματα κληρονομικοῦ δικαίου: Τὸ σημαντικότερο ἴσως ζήτημα κληρονομικοῦ δικαίου πού φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἥρωες σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ δὴ κυρίως τίς πεθερὲς τῶν γυναικῶν, εἶναι αὐτὸ τῆς γέννησης παιδιοῦ ὅταν οἱ γυναῖκες εἶναι ἄρρωστες καὶ κινδυνεύουν νὰ πεθάνουν στὸν τοκετό, προκειμένου τὸ παιδὶ νὰ προλάβει νὰ κληρονομήσει τὴν προίκα. Διότι σύμφωνα μὲ τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο, ἂν ὁ γάμος ἐλύετο μὲ τὸν θάνατο τῆς γυναίκας χωρὶς νὰ ὑπάρχουν τέκνα, ἡ προίκα ἐπέστρεφε σ' αὐτὸν πού τὴ συνέστη-

89. Ὁ.π., σ. 610.

90. «Ἡ φωνὴ τοῦ δράκου», τόμ. 3, σ. 610.

91. Βλ. σχετικὰ καὶ Χριστοφιλόπουλο, ὁ.π., σ. 173.

92. Ἔτσι Χριστοφιλόπουλος, ὁ.π., σ. 173.

σε, δηλαδή συνήθως στον πατέρα της γυναίκας. Χαρακτηριστικά είναι τὰ ἐξῆς δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ διηγήματα «Φῶτα ὀλόφωτα» (τὸ πρῶτο) καὶ «Ἡ ἀποσώστρα» (τὸ δεύτερο).

«Ἐκινδύνευε ν' ἀποθάνῃ ἀπὸ τοὺς πόνους ἡ Μαχώ, ἡ γυναίκα τοῦ Κωνσταντῆ τοῦ Πλαντάρη, νεόγαμος, πρωτάρα. Ἡ Πλανταροῦ, ἡ πεθερά της, εἶχε καλέσει ἀπὸ τὸ βράδυ της προλαβούσης ἡμέρας τὴν μαμμὴν τῆ Μπαμπαλίαν καὶ τὴν ἐμπροσθινήν (= βοηθός) της Σωσάνναν. Αἱ δύο γυναῖκες, τεχνίτισσαι εἰς τὸ εἶδος των, καὶ ἡ μήτηρ τοῦ συζύγου της κοιλοπονούσης, φιλόστοργος, ὡς πᾶσα πενθερά ἦτις δὲν ἐπιθυμῆι τὸν θάνατον της νύμφης της, ὅταν αὕτη εἶναι πρωτάρα, πρὶν βεβαιωθεῖ ὅτι θὰ ἐπιζήσῃ τὸ παιδίον διὰ τὰ ἀσφαλιστῆ ἢ κληρονομία της προικός, ἐπροσπάθουν ὅσον τὸ δυνατόν νὰ ἀνακουφίσουν τοὺς πόνους της ὠδινούσης»⁹³.

Τὴν κόρη της (ἡ θεια-Μορισώ) τὴν εἶχε καλοπαντρέψει, μὰ δὲν εἶχε τύχη νὰ ζήσῃ· πέθανε στὴ γέννα, καὶ τὸ παιδί ἐζήσε ὡς που νὰ ἀποχτήσῃ τὸ δικαίωμα ὁ παρεριασμένος του (= ὁ κακὸς πατέρας) νὰ κληρονομήσῃ τὰ προικιά, κ' ὕστερα, στοὺς πέντε μῆνες ξαναπαντρεύτηκε· αὐτὸς ἦταν ὁ μεγαλύτερος καημὸς τῆς θεια-Μορισίνας!»⁹⁴.

η) Ὡς πρὸς τοὺς τόκους καὶ τὴν τοκογλυφία: Ἡ ἔλλειψη (ἕως τις ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα) στέρεου νομικοῦ πλαισίου γιὰ τὰ ὅρια τῶν τόκων⁹⁵, διευκόλυνε τὴν ἐλεύθερη συνομολόγηση τῶν συμβατικῶν τόκων καὶ τὴν ἀνθηση τῆς τοκογλυφίας καὶ τῆς αἰσχροκερδείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὑπέρμετροι ὅροι τόκων ἐπιβάλλονταν ἀνεξέλεγκτα ἀπὸ τοκογλύφους τόσο σὲ συμβάσεις μικροδανείων ὅσο καὶ σὲ συμβάσεις θαλασσοδανείων, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐκεῖνη τὴν περίοδο λέγονταν καὶ «δάνεια τῆς ἀπελπισίας». Ὁ κυρ-Ἀργυρὸς στὸ διήγημα «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον» χορηγοῦσε δάνεια μὲ τόκο πού ἔφτανε στὸ 80%⁹⁶. Στὸ διήγημα «Τὰ δύο τέρατα» ἀναφέρεται ὅτι ὁ τόκος τῶν θαλασσοδανείων ἔφτανε ὡς τὸ 36%⁹⁷. Στὸ διήγημα «Νεκρὸς ταξιδιώτης» βεβαιώνεται μάλιστα καὶ περίπτωση συνομολόγησης ρήτρας ἀνατοκισμοῦ τῶν ἤδη γεννηθέντων σὲ σύμβαση δανείου τόκων.

θ) Ὡς πρὸς κάποια εἰδικότερα ζητήματα ἰδιωτικοῦ δικαίου: Στὸ διήγημα «Τὰ βενέτικα» ὁ Παπαδιαμάντης μνημονεύει τὰ «βρεθίγια», δηλ. τὰ «εὐρετρα», τὴν

93. «Φῶτα ὀλόφωτα», τόμ. 3, σ. 39-40.

94. «Ἡ ἀποσώστρα», τόμ. 4, σ. 52.

95. Ὁ πρῶτος τέτοιος νόμος ἦταν ὁ ΓΩΛΖ' τῆς 23/25 Ἰουλίου 1911 «περὶ συμβατικοῦ τόκου, τοκογλυφίας καὶ αἰσχροκερδείας».

96. «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τόμ. 2, σ. 253. Βλ. ὁπωσδήποτε καὶ τὰ διηγήματα «Ὁ Γάγατος καὶ τ' ἄλογο», τόμ. 3, σ. 249 ἐπ.· «Ρεμβασμὸς τοῦ δεκαπενταύγουστου», τόμ. 4, σ. 90.

97. «Τὰ δύο τέρατα», τόμ. 4, σ. 317.23 καὶ «Νεκρὸς Ταξιδιώτης», τόμ. 4, σ. 343.28.

ἀμοιβή πού παρείχετο ἀπὸ τὸν ἀπωλέσαντα στὸν εὐρέτη του, χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίζει οὔτε ἂν ἡ παροχή ἦταν ὑποχρεωτική οὔτε σὲ ποῖο ποσοστὸ τῆς ἀξίας τοῦ ἀπολωλὸτος ἀνερχόταν ἡ ἀμοιβή αὐτή.

IV. Ἐπίμετρο

Κλείνοντας τὴ σύντομη περιήγηση στὸν κόσμο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου πού ἐμφωλεύει στὰ διηγήματα τοῦ μεγάλου συγγραφέα, ἀναγνωρίζει κανεὶς εὐκολὰ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, χωρὶς νὰ εἶναι νομικός, κατάρφερε μὲ τὸ ἔργο του νὰ γίνεῖ καὶ ἀγωγιάτης τῆς νομικῆς παράδοσης πού ἔκρυβε ἡ ἐποχή του. Βέβαια εἶναι ἀμφίβολο ἂν τοῦτο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἐθελούσια ἐπιλογή τοῦ σκιαθίτη συγγραφέα, δεδομένης τῆς ἀπόστασης πού πάντα διατηροῦσε ἀπὸ τὶς συμβατικότητες τοῦ κόσμου τοῦτου.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἔβλεπε μέσα ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ τοὺς νόμους, ὅπως ἔβλεπε μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα, τὶς ἀγιογραφίες, τὰ δέντρα καὶ τὶς ψυχές τῶν ἡρώων του. Ὅλα ὑποταγμένα σὲ μιὰ ἀδιόρατη τελολογία, σὲ μιὰ δυναμικὴ δικαίωση τοῦ προσώπου πού καταλύει τὴν ἀτομικότητά του γιὰ νὰ ὑπάρξει μέσα ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὴ ζωή.

Μιὰ τέτοια προτεραιότητα βάζει ἐνδεχομένως τὰ στοιχεῖα ἰδιωτικοῦ δικαίου πού ξεπηθοῦν ἀπὸ τὰ διηγήματά του σὲ δευτέρη μοῖρα, παρὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν γιὰ τὸν νομικὸ ἀναγνώστη. Ὅμως καὶ αὐτά, ὅπως καὶ ἡ συνολικὴ παρουσία τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου συγγραφέα, φαίνονται νὰ ὑπηρετοῦν ἕναν ἀνώτερο στόχο. Καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δικαίωση τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν πληρότητα πού παρέχει ἡ μετοχή στὴν ἀληθινὴ ζωή.

Τὸ ἔτος πού πέρασε (τὸ 2001) ἀφιερώθηκε στὴ μνήμη τοῦ Παπαδιαμάντη, γιὰτὶ συμπληρώθηκαν 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση (1851) καὶ 90 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1911). Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ εἰπώθηκαν καὶ γράφτηκαν πολλὰ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ταπεινοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα. Ἄλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπέτειο αὐτή, τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται μιὰ –θα ἔλεγα– καταρρακτώδης ἐκδοτικὴ δραστηριότητα γύρω ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁλοκληρώθηκε ἡ κριτικὴ ἐκδόση τῶν Ἀπάντων του, ἔγιναν πολυάριθμες ἐκδόσεις ἔργων του, συγκροτήθηκαν ἀνθολογίες διηγημάτων του, εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἐκτενῆ δοκίμια, φιλολογικὲς μελέτες, διδακτορικὲς διατριβές, μεταφράστηκαν σὲ ξένες γλῶσσες ἔργα του καὶ ἐπανεκδόθηκαν παλαιότερες μελέτες γιὰ τὸ ἔργο του.

Γεννίεται λοιπὸν εὐλόγως τὸ ἐρώτημα, πῶς ἐξηγεῖται μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια αὐτὴ ἡ ζωντανὴ παρουσία τοῦ Κυρ-Ἀλέξανδρου στὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα; Ποῦ ὀφείλεται τὸ θέλητρο πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκεῖ ὁ Κοσμοκαλόγερος τῆς Σκιάθου; Ἐνῶ ἡ καθαρύουσα ἔχει σχεδὸν ξεχασθεῖ· ἐνῶ σπουδαῖοι συγγραφεῖς δὲν μπόρεσαν νὰ ξεπεράσουν τὴν ἀμφισβήτηση καὶ νὰ ἀντέξουν στὰ σαρωτικὰ ρεύματα τῶν νέων

καιρῶν, ὁ Παπαδιαμάντης ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς συναρπάξει μὲ τὴ μαγεία καὶ τὴν ἀτμόσφαιρά του. Αὐτὸς ποῦ θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ἔχει ἐνταφιασθεῖ στὶς Ἱστορίες τῆς Λογοτεχνίας καὶ στὰ παλαιοβιβλιοπωλεῖα, διαβάζεται καὶ λατρεύεται σήμερα, στὸ κατώφλι τῆς 3ης χιλιετίας, ὅλο καὶ ἀπὸ πρὸ πολλοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι ὥστε νὰ δικαιώνεται πλήρως ὁ Μαλακάσης στὸ τετράστιχο ποῦ τοῦ ἀφιέρωσε:

«Ὁ κάθε στοχασμός σου
ἀσμάτων ἄσμα·
στὸν κόσμον τὸ δικό σου
κόσμος τὸ κάθε πλάσμα»⁹⁸.

Ἐλλείπει ἀρμοδιότητας δὲν θὰ τοιμήσω νὰ ἐξηγήσω τὸ «θαῦμα» τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ταπεινοῦ Ἁγίου τῶν Γραμμάτων μας μέχρι τοὺς καταλυτικούς καιροὺς μας οὔτε, βεβαίως, νὰ ἀξιολογήσω τὴν πνευματικὴ προσφορά του⁹⁹.

Ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπο ὅμως Παπαδιαμάντη, τὴν ταπεινὴ βιοτὴ του, τὸν τρόπο ποῦ ἔζησε, πίστεψε, δημιούργησε καὶ ἀπῆλθε τοῦ κόσμου τούτου, νομίζω ὅτι τὴν καλλίτερη περιγραφή τῆ βρίσκουμε στὸ διήγημά του «Νεκρὸς ταξιδιώτης»¹⁰⁰, ὅπου ὀμιλεῖ γιὰ ἓναν ἀγαθὸ ναυτικὸ ποῦ ναυάγησε καὶ τὰ κύματα τὸν ἔφεραν μετὰ ἀπὸ πολλὰς ἡμέρες πνιγμένο σὲ μιὰ ἀκρογιαλιά τοῦ ἀγαπημένου νησιοῦ του· στοὺς πρόποδες ἑνὸς λόφου, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου στέκεται τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας μὲ τὸ Κοιμητήρι. Θὰ σᾶς διαβάσω ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα, μὲ τὸ ὁποῖο καὶ θὰ τελειώσω τὴν ὀμιλία μου:

«Ἦταν καλῆς ψυχῆς ἄνθρωπος, ὁ συγχωρεμένος ὁ Κώστας τοῦ Σταματάκη. Φαίνεται, εἶχε τάξει εἰς τὴν Παναγία τὴν Κ' νιστριώτισσαν, νὰ τὸν ἀξιώσῃ νὰ ταφῆ εἰς τὸ χῶμα τῆς μικρᾶς νήσου του – ἐκεῖ ἐπάνω εἰς τὸν θαλασσόπληκτον βράχον, ὅπου τὰ κύματα φαίνονται νὰ τραγουδοῦν μυστηριῶδες νανούρισμα εἰς τοὺς νεκρούς. Κ' ἢ Παναγία ἢ Κ' νιστριώτισσα τοῦ παρεχώρησε τὸ ταπεινὸν αἶτημα, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποῦ ἔπλευσε ναυαγὸς εἰς τὸ κῦμα, καὶ ἀπέδωκε τὴν ἀπλοϊκὴν ψυχὴν του πελαγωμένος εἰς τὴν πάλην μὲ τὸν Χάρον τὸν θαλάσσιον, δὲν ἔπαυσε νὰ ἀντικρύζῃ τὸν ἔρημον ναῖσκον τῆς, πέραν εἰς τὸ δυτικὸν πλάγι τοῦ χαριτωμένου νησιοῦ. Ἐκεῖ λοιπὸν ἀγνάντευε, κι ἐκεῖ ἦτο προσκολλημένος ὁ πόθος του, μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς του ... Ἐπῆγε κατ' εὐθείαν πρὸς τὸν θαλάσσιον λόφον τοῦ Κοιμητηρίου εἰς τὰ δυτικὰ τῆς πολίχνης, καὶ προσορμίσθη εἰς τὴν μικρὰν ἀκτὴν, κ' ἐκεῖ ἔμεινε. Ἡ ζωὴ του ἀθόρυβος, ταπεινὴ καὶ μετριόφρων. Εἰς τὸν θάνατόν του δὲν ἤθελε

98. Βλ. περιοδικὸ «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ», Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη, Χριστούγεννα 1941, σ. 73.

99. Γι' αὐτὰ παραπέμπω ἀντὶ πολλῶν στὸ ἔργο «Φῶτα ὀλόφωτα», ἓνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν κόσμον του, ἐπιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, ἔκδοσις ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 2001.

100. Τόμ. 4, σ. 341-348.

νά δώση κόπον εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Πρὸς τί νὰ τὸν κουβαλοῦν εἰς οἰκίαν, εἰς ἐκκλησίαν, καὶ νὰ τὸν πομπεύουν διὰ τῆς ἀγορᾶς;... Ἦρκει νὰ εὐρεθοῦν δύο Χριστιανοὶ νὰ τὸν ἀνεβάσουν ὀλίγα βήματα παραπάνω, ἤρκει νὰ σκάψουν δύο-τρεῖς σπιθαμαῖς εἰς τὸ χῶμα νὰ τὸν καλύψουν, καὶ θὰ εὕρισκον τὸ ἔλεος εἰς τὴν ψυχὴν των. Ἄν ὁ παπα-Στάμος ἢ ὁ παπα-Γληγόρης ἢ καὶ ὁ πάτερ Ἰωακείμ ἀκόμη, ὁ μοναχὸς ὁ περιπλανώμενος, ἤρχετο νὰ εἶπη τὸ «Μετὰ πνευμάτων δικαίων» καλῶς θὰ εἶχεν ἄλλως ὁ Θεὸς τὰ ἤξευρε».